

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/272293144>

Дячок О. Джерела з історії митних відносин у збірнику “Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття Волинь і Наддніпрянщина”

Article · February 2015

CITATIONS

0

READS

460

1 author:

[Oleg Dyachok](#)

University of Customs and Finances

29 PUBLICATIONS 2 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

there is not [View project](#)

Збірник праць на пошану
професора о. Юрія Мицика

Покликання

Покликання

*збірник праць на пошану
професора о. Юрія Мицика*

Редакційна колегія:

Павло Сохань – головний редактор, Анатолій Бойко¹ –
відповідальний секретар, Віктор Брехуненко,
Олександр Маврін, Ігор Гирич, Дмитро Бурім

Київ
2009

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр)

Покликання. Збірник праць на пошану професора
о. Юрія Мицика / Редкол. П.Сохань, А.Бойко,
В.Брехуненко та ін..– К., 2009. – 546 с.

*Затверджено до друку Вченою радою Інститут української
археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського
НАН України*

ISBN 978-966-02-4988-2

© Інститут української археології та
джерелознавства імені
М.С. Грушевського НАН України

Олег Дячок
к.і.н. (Дніпропетровськ)

**Джерела з історії митних відносин у збірнику “Торгівля
на Україні XIV – середина XVII століття:
Волинь і Наддніпрянщина”**

Відомий український історик, засновник дніпропетровської джерелознавчої школи, М.П. Ковальський суттєве місце відводив аналізу археографічних видань. Дві частини його дослідження з джерелознавства історії України XVI - першої половини XVII ст. присвячені публікаціям джерел [23; 24]. Подібний підхід характерний и для його учня, широко знаного сьогодні дослідника, Ю.А. Мицика. Написану ними у співавторстві роботу про джерела з історії Визвольної війни українського народу (1986 р.) складають два розділи, присвячені дореволюційним та радянським виданням [26].

М.П. Ковальський підкреслював, що “процес розшуку і виявлення історичних джерел підпорядкований завданням джерелознавства, певній тематиці, викликається практичною потребою та завданнями дослідження. Тому всякий джерельний пошук має свої особливості, викликаний характером конкретної теми, специфікою джерел, місцем, де вони відкриті, їх публікаціями” А відтак й аналіз видань є актуальним і необхідним для повнішого й всебічного їх використання в наукових дослідженнях [24, 4; 23, 3].

Значне місце в науковому доробку М.П. Ковальського посідає проблема класифікації джерел. Він підкреслював, що “класифікація - це найважливіший етап наукового осмислення джерел, узагальнення, синтезування їх багаточисельної різноманітності” [25, с. 7].

Визнані на той час у радянському джерелознавстві принципи класифікації були покладені в основу дипломатичного та змістовного аналізу джерел з історії Визвольної війни українського народу, виконаного Ю.А. Мициком у 1983 р. [29]. Серед них дослідник виділив “митні універсали”, в яких встановлювався порядок митного управління, вказувалися предмети обкладання, види і розміри мит, порядок їх збирання до скарбниці, та “безмитні універсали”, що видавалися на право безмитної торгівлі [29, 28].

Питання класифікації джерел з історії митних відносин на українських землях другої половини XIV - першої половини XVII

ст. розглядалися автором даної статті й Л.Ю. Жеребцовою [12; 13; 21, 28 – 37; 15; 14, 22 – 23; 20, 10 – 11; 16, 144 – 145]. Обома дослідниками за основу було взято класифікацію джерел з історії України, розроблену М.П. Ковальським.

Надзвичайно велике значення для дослідження економічних процесів має збірник документів “Торгівля на Україні” [39], який давно знайшов визнання серед учених. Не раз до нього зверталися й у процесі вивчення митних відносин. Однак спеціальному аналізу у визначеному аспекті цей збірник не піддавався.

Варто відзначити, що першу класифікацію джерел з історії митних відносин, опублікованих у збірнику, здійснила одна з його упорядників, Н.М. Яковенко, виділивши такі їх групи:

- великокнязівські листи та королівські універсали на оренду митних зборів (документи № 15, 16, 19 та ін. - всього 14 актів);
- записи великокнязівських писарів про надходження з митниць та визнані листи на затвердження фінансових звітів митників (документи № 25, 29 - 32, 39, 40);
- річні реєстри збору мит (документи № 142, 147, 214);
- безмитні листи і привілеї на встановлення нових чи поновлення старих митниць, на право привласнення прибутків з окремих видів митних зборів (документи № 18, 38, 44 та ін. – всього 10 актів);
- устави мит (документи № 76, 100, 109);
- устави цін та ревізія цін (документи № 153, 183, 196, 200);
- ревізії українських замків 1545 – 1552 рр. (документи № 51 - 53, 57) [42, с. 11].

Зрозуміло, що в основу наведеної класифікації покладено зміст документів. Однак, на нашу думку, є неоправданим об'єднання в одну групу таких різних актів як безмитні листи, з одного боку, та, з іншого боку, привілеї на встановлення нових чи поновлення старих митниць, на право привласнення прибутків з окремих видів митних зборів. Зокрема, надаючи безмитний лист, правитель звільняв певну особу чи групу осіб, інколи цілу громаду від сплати митних зборів, тоді як названими привілеями він надавав право певній особі чи громаді стягувати мито на свою користь.

Хронологічно опубліковані у збірнику документи розподіляються таким чином: найбільше – по 7 документів – відносяться до 1569 і 1646 рр., по 4 – до 1498, 1545, 1561 і 1640 рр., по 3 – до 1488, 1499, 1560, 1563, 1567, 1628 і 1635 рр., двома документами репрезе-

нтовано дев'ятнадцять років, одним – сорок три. Звертає на себе увагу той факт, що у збірнику досить тривалий проміжок (з 1371 р. чи з 1387 р.¹ по 1485 р. включно) не представлений жодним документом з історії митних відносин. Це час, коли керувалися усталеними звичаями. Можливо уже в середині XV ст. в уставних грамотах Київській та Волинській землях містилися положення, спрямовані на врегулювання митних відносин, однак вони не дійшли до нашого часу [6, 10 – 11; 3, 9, 15, 26, 47 – 48, 141 – 142]. Цілком очевидно, що відбір джерел для публікації обумовлений їх наявністю.

З точки зору входження Волині й Наддніпрянщини до складу певних держав, можна виділити три періоди, до яких відносяться представлені у збірнику документи: 1) “долитовський”, репрезентований лише двома документами; 2) належності до Великого князівства Литовського – 73 документи; 3) належності до Корони – 57 документів.

Якщо взяти за основу час появи “митних” артикулів (статей) у кодексі законів Великого князівства Литовського, яким продовжували користуватися на українських землях і після їх переходу під юрисдикцію Польщі, то опубліковані у збірнику джерела представлені таким чином: 1) до прийняття Першого Литовського статуту (до 1529 р.) – 33 документи; 2) від прийняття Першого Литовського статуту до прийняття Другого Литовського статуту (1529 – 1566 рр.) – 30 документів²; 3) від прийняття Другого Литовського статуту до прийняття Третього Литовського статуту (1566 – 1588 рр.) – 29 документів; 4) після прийняття Третього Литовського статуту (після 1588 р.) – 40 документів. Ще до Статуту 1529 р. положення, що забороняли введення нових мит, очевидно, були в уставних грамотах Київській та Волинській землям, які не дійшли до нашого часу. Д.П. Ващук висловив точку зору, що Київщина отримала її у другій половині 1440-х рр., а Волинь – на початку 1452 р. Проте зазначені положення відомі з підтвердних привілеїв відповідно 1507 і 1501 рр. [6, с. 10 – 11; 4, с. 191, прим. 22, 181 – 182; 5, 87, прим. 22, 89; 7, 415 – 416; 3, 56, 125 – 126, 139 – 140, 174 – 175, 232]. Зважаючи на брак достовірної інформації, ми не враховували названі грамоти у наведеній періодизації.

¹ Це обумовлено розбіжністю у датуванні документа № 7 [42, с. 20].

² Документ № 45, датований 30 листопада 1529 р. [39, с. 55 – 56], як виданий після прийняття Першого Литовського статуту (29 вересня 1529 р.), віднесений до другої групи.

На відміну від Н.М. Яковенко та Л.Ю. Жеребцової, які серед джерел митної політики й митної справи називають устави цін, бо “юридичною підставою таксації цін на ринку були універсали воевод, узгоджені з діючими митними уставами та поборовими універсалами” [42, 11; 14, 23], автор даної статті не аналізував цей вид, тому що безпосередньо устави цін не регулювали митні відносини. На їх основі неможливо робити висновки про розвиток митної політики держави чи митної справи. Разом з тим, ми не відкидаємо можливості використання устав цін у комплексі з іншими джерелами у процесі дослідження митних відносин.

Найбільш ранніми документами є два протекційні універсали 1320 р. володимирського князя Андрія Юрієвича. Одним був наданий краківським купцям на гарантію торгової безпеки та зменшення митного збору, а за другим торунські купці отримали право безмитної торгівлі [39, 16 - 17 (№ 1, 2)].

У збірнику вміщено десять універсалів. Шістьма з них господар передавав у оренду митні збори (1507, 1560 рр. по 2, 1520, 1547 рр. - по 1) [39, 46 - 48, 88 - 91, 49 - 50, 73 - 75 (№ 36, 37, 62, 63, 41, 55)]. Ще два королівські універсали (1349, 1532 рр.) присвячені затвердженню торгових доріг [39, 19 - 20, 56 - 59 (№ 5, 46)]. Один з документів (1579 р.) був спрямований на упорядкування діяльності митних складів [39, 175 - 177 (№ 133)]. Причини появи останнього (1615 р.) були зумовлені численними порушеннями в ньому йшлося про боротьбу з безмитним прогоном худоби і провозом солі “незвичними дорогами” в обхід митних комор і прикоморків. Зокрема, всім суворо наказувалось не тільки не перешкоджати, а й надавати допомогу при зупинці й конфіскації товарів і волів, не оплачених на митниці [39, 256 - 257 (№ 190)].

Окремі аспекти митних відносин регулювалися привілеями. М.П. Ковальський відзначав, що привілеї є досить розповсюдженим видом записів у книгах Литовської метрики, в яких фіксувалися пожалуванням магнатам, шляхтичам, представникам місцевої адміністрації на нерухоме майно, організацію ярмарок, міщанам - на безмитну торгівлю. Учений підкреслив, що привілеї мають багато спільного з листами, однак відрізняються від останніх тим, що не містять розпоряджень, наказів та інших норм імперативного характеру [22, 18]. На це звертає увагу й Л.Ю. Жеребцова, зазначаючи, що формуляри листів і привілеїв з дозволом локації міст і містечок майже ідентичні, однак привілеї не містять норм імперативного ха-

рактеру в диспозитивній частині [20, 12]. У аналізованому збірнику вміщено привілей Жигимонта I від 30 листопада 1529 р. на встановлення митниці в Давид-Городку із зазначенням розміру і порядку стягнення мита [39, 55 - 56 (№ 45)]. Магдебурзькі привілеї, або привілеї на надання місту магдебурзького права, зазвичай містили положення щодо розмірів митних зборів. Упорядники збірника навели витяг з магдебурзького привілею Олександра київським міщанам від 26 травня 1494 р [39, 38 (№ 22)]. В одній із публікацій звертається увага на те, що саме з цим документом більшість істориків і юристів пов'язують запровадження магдебурзького права у Києві. Однак автор наголошує, що господар підтвердив і гарантував мешканцям міста права, надані його батьком, й висловлює припущення, що згаданий у аналізованому привілеї лист Олександрового батька – це “Жалувальна грамота” Казимира від 2 травня 1457 р., адресована литовському, руському та жмудському духовенству, шляхті, рицарству боярам і местичам [30, 146].

Іноколи на підтвердження наданих певній громаді чи особі прав або привілеїв чи звичаїв, що склалися у попередній час, правителі видавали потвердні привілеї. У збірнику опубліковано потвердний привілей Жигимонта I від 7 серпня 1527 р. підданим кн. Острозьких на безмитне перевезення солі з соляних жуп Руського воеводства, яким господар сповіщав про вказане право названих осіб “*як це було за часів наших побожних попередників*” [39, 55 (№ 44)]. Як видно зі слів “віднині і навіки віків”, це вічистий, або вічний привілей [27, 111].

Досить поширеним видом документів є **листи**, однак вони розрізняються як за походженням, так і за змістом. М.П. Ковальський, аналізуючи склад книг записів Литовської метрики, виділив за змістом сім їх різновидів, а також особливий різновид - “лист продажний” [22, 15 – 17].

Листи були передусім публічно-правовими актами. Два з вміщених у збірнику “Торгівля на Україні” листів є документами правителів. 18 листопада 1379 р. князь володимирський і луцький Дмитрій (Любарт) у листі до львівської міської громади підтверджував за Львовом, Володимиром і Луцьком складське право, як було і раніше¹ [39, 22 (№ 8)]. Він не містить імперативних норм і є документом дипломатичного листування. Інакше обстоїть справа з

¹ У пізніших документах Володимир як складське місто не згадується [39, 342 (коментар до № 8)].

листом Жигимонта I від 30 червня 1532 р., яким господар підтверджував надане ним раніше володимирським міщанам право збирати помірне і мостове на потреби міської оборони [39, 59 - 61 (№ 47)]. Певною мірою останній документ схожий зі згаданим вище потвердним привілеєм. Однак у листі зазначено, що причиною його появи стало звернення війта, бурмистрів і райців міста Володимира, тоді як в опущеній в публікації нарративній частині потвердного привілею відзначені заслуги кн. К.І. Острозького.

У листі до луцьких митників підскарбія Великого князівства Литовського Остафія Воловича (1563 р.) зазначено розмір митних зборів від певних товарів [39, 103 - 104 (№ 76)].

Ще один з листів, опублікованих у збірнику, можна розглядати як приватно-правовий документ. Це зверненням кн. Іллі Острозького до кн. Кузьми Заславського з вимогою не затримувати купців, які прямують до Острога, оскільки це суттєво шкодить стягуваному в Острозі миту, що порівну належало обом князям [39, 61 (№ 48)]. Загалом же конфлікт між князівськими родинами Острозьких і Заславських з приводу стягнення мита в Острозі тривав майже сорок років [20, 13 - 14; 19].

Урешті лист колишнього берестейського митника Данька Єсковича до нового митника Міхеля Єзофовича від 18 листопада 1526 р. з інформацією про розміри митних зборів і напрямки торгових шляхів є епістолярієм [39, 51 - 52 (№ 43)]. Проте його зміст був настільки важливим, що копію листа було внесено до однієї з книг Литовської метрики. Однак це не дає жодних підстав відносити його до приватно-правових документів, як це зробила Л.Ю. Жеребцова в дисертаційному дослідженні [20, 11].

Усі дозволені листи походили від правителя. У збірнику опубліковано вісім таких документів. Сімома з них (по 2 документа - 1486, 1505 рр., по одному - 1488, 1489, 1489 рр.) надавалось право на оренду митних зборів¹. Іншим дозволеним листом (1495 р.) запроваджувався торг у Гощі (у ньому зазначено, що даний торг не буде шкодити луцькому миту) [39, 30, 45 - 46, 35 - 36, 41 - 42, 38 (№ 15, 16, 34, 35, 19, 20, 28, 23)].

Так само правитель був видавцем причинних листів. Цей вид документів був адресований місцевим урядовцям і містив імперативні зобов'язальні або заборонні приписи. У збірнику опубліковано два таких акта Жигимонта I - володимирському старості кн.

¹ Про оренду митних зборів див. [18; 10].

Федорові Сангушку з розпорядженням простежити за порядком збору соляного мита, перевезенням солі усталеними дорогами зі сплатою мит на митницях (1536 р.) та кременецькому старості Духнові Василевичу з розпорядженням не втручатися у збір мита (1537 р.) [39, 62 - 64 (№ 49, 50)].

Безмитні листи надавалися правителем, як правило, окремим особам за певні заслуги чи громадам для їх підтримки після якихось катаклізмів. Тому можна погодитися з В.Г. Берковським, який виділяє дві категорії звільнень: індивідуальні й територіальні (в рамках останньої для території Волині дослідник виділяє чотири менших категорії, відмінних як за територією, якій надавалось право, так і за територією, на яку поширювалося право безмитної торгівлі, за видами товарів, за національною ознакою) [1, 129 – 130]. Збірник містить три таких документи (1488, 1558, 1560 рр.). Однак, у першому випадку причиною звільнення мінського купця Луки Трешковича від сплати мита було те, що він здійснював торгові операції за дорученням великого князя [39, 34 - 35, 86, 88 (№ 18, 59, 61)]. Певно, має рацію Д.П. Ващук. Дослідник звертає увагу на те, що Перший Литовський статут, підтвердивши заборону встановлювати чи видумувати нове мито, не має жодних положень стосовно можливого звільнення від сплати мита. “Очевидно, – робить він висновок, – рішення щодо цього приймалося в робочому порядку відповідно до умов, пов’язаних, на наш погляд, зі стягненням податків та відбуванням повинностей” [7, 418].

Окремо стоїть документ, визначений упорядниками збірника як безмитний лист кн. Анни Ходкевичівни Корецької (1614 р.). У ньому вона зверталася з проханням до всіх, “кому слід про це знати”, не стягувати мито з відправленої на продаж риби, обґрунтовуючи це небажанням луцьких купців і міщан сплатити їй кошти за орендовані у неї рибні стави й обіцяючи “взаємно прислужитися за таку ласку у своїх власних маєтках” [39, 254 - 255 (№ 188)]. Останнє наводить на думку, що звернення було адресоване передусім власникам приватних мит. Однак, на нашу думку, цей документ не можна вважати безмитним листом.

У збірнику наведено шість визнаних листів. Трьома з них господар затверджував звіт урядників: в одному випадку (1509 р.) – надходження з митниці, а у двох (1499, 1509 рр.) – як надходження, так і видатки [39, 43 - 44, 48 - 49 (№ 32, 39, 40)]. На початку XVI ст. київський воєвода кн. Юрій Гольшанський “с розказанья господа-

рьской воле и жалобы” надав Київському домініканському монастиреві визнаний лист на право збирати помірне за продаж збіжжя на київському ринку як з місцевих, так і з приїжджих купців [39, с. 48 (№ 38)]¹. Ще один з опублікованих визнаних листів від імені целника Волинської землі Івана Яцковича Борзобагатого-Красенського та його сина Василя на передачу в річну оренду Дубровицької митниці (1561 р.) видано з їх ініціативи [39, 93 - 95 (№ 66)]. П'ятьма роками раніше Іван Борзобогатий-Красенський, будучи целником Волинської та Підляської земель, і його брат Олехно уклали з кн. Романом Сангушком контракт на поставку жита і попелу в Устилуг для сплаву до Гданська з потрібною для цього кількістю ком'яг (тип сплавного судна). У визнаному листі урядника детально викладено умови договору, серед яких, що *“не маєт єго милость кнѣз Роман жадных выкладов и мыт ѿ тых комѣгъ платити, але вже я самъ з братом своимъ, паном Олехномъ, маємъ своимъ грошомъ и накладомъ и молодцы провадити до Кгданска”* [39, 84 - 86 (№ 58)].

У чотирьох документах, витяги з яких опубліковано у збірнику, знайшли відображення дипломатичні відносини Великого князівства Литовського і сусідніх держав. У **статейних списках** великого князя московського Івана Васильовича до Казимира IV (1488, 1498 рр.) і Олександра (1496 р.) піднімались питання дотримання ustalених правил стягнення мита й дотримання дорожнього примусу та складського права. Слідування ustalеними шляхами також відображено у **записі посольства** кримського хана Сагіб-Гірея до Жигимонта-Августа (1545 р.) [39, 32 - 34, 40 - 41, 71 - 73 (№ 17, 26, 27, 54)].

У збірнику опубліковано дві **устава**. Один документ без дати, час появи якого укладачі цілком справедливо визначили не пізніше 1569 р., є скороченим викладом устави, що *“зъ Скарбу єго корольвскоє милости выдана почому маєть быти брано мыто ѿ товаровъ купленых”*. Як відзначили коментатори видання, ця ж митна устава була розголошена повторно в Луцьку 1596 р. і у Володимирі 1614 р. [39, 140 - 142 (№ 109), 348 (коментар до № 109)]. Інший документ за своєю формою і змістом є визнаним листом. Зокрема, у нарації зазначено: *“Просил мене жид пинский, орендаръ пожитковъ крѣмянецких Маир Моштьевичъ, жид, жебых я уставу єму даль по*

¹ Упорядниками документ датують періодом 1508 – 1510 рр.

тому, яко я держиваль аранду от старосты крѣмянецкого мыто замьковое...” Тестація ж має такий вигляд: “И на то єсми єму дал єс мой лист з моєю печатью а перѣд врядомъ то єсми єму созналь” Сама ж устава викладена у диспозиції [39, 131 - 132 (№ 100)].

Перелік митних зборів на торговому шляху між Торунем і Володимиром (1349 або 1386 р.) [39, 20 - 22 (№ 7)] не є митною уставою. У джерелі, вперше опублікованому в 1880-х рр. у виданні “Hansisches Urkundenbuch” (“Книга ганзейських документів”), скоріш за все, зафіксовано існуючу на той час таксу з метою поінформування купців цього північно німецького торгового союзу. На жаль, коментар до цього документу відсутній.

З п’яти вміщених у збірнику **писарських записів** про надходження з митниці, чотири припадають на кінець XV ст. (1496, 1498 і 1499 рр.), що дає можливість порівняти їх фіскальну діяльність, зокрема Володимирської митниці у 1496 і 1498 рр. чи Володимирської та Київської у 1498 р. Ще один писарський запис був здійснений у 1521 р. [39, 39, 42 – 43, 50 – 51 (№ 25, 29 – 31, 42)].

Два види джерел тісно пов’язані між собою. На митниці впродовж року велась **реєстраційна книга**, до якої за датами коротко вписувалось проходження митниці кожним суб’єктом, надані ним документи, розмір стягненого мита, сплачені й недодані кошти. У збірнику приведено витяг з реєстраційної книги Берестейської митниці за квітень – травень 1583 р., для якого упорядники вибрали тільки ті записи, що стосуються товарів, вивезених з Волині. Інколи на вимогу урядовців орендарі мита пред’являли реєстраційні книги, про що робився відповідний **запис до гродської книги** із зазначенням загальної суми вибраного мита за певний період. Збірник містить один такий запис від 1585 р. Варто зазначити, що у ньому названі прикоморки Володимирської та Ковельської комор [39, 193 – 204, 208 – 209 (№ 142, 147)]. Документ під № 126^a не є публікацією джерела. Це таблиця вивозу збіжжя, попелу й дерев’яних товарів з Волині й Наддніпрянщини до Гданська, складена упорядниками збірника на основі реєстраційних записів збору мита у митних книгах міста Влоцлавка (Польща), виданих Ст. Кутшебою та Фр. Дудою в 1915 р. [39, 162 – 165 (№ 126^a), 349 (коментар до № 126^a)]. Вона демонструє можливості використання інформації, що міститься в такого виду джерелах, однак відомості про розмір стягуваного у кожному випадку мита в ній відсутні.

У збірнику вміщено сім заяв. Вони походили від митників або посадовців, які здійснювали нагляд за збором мита. Зокрема, 23 травня 1565 р. до луцької замкової книги¹ було внесено заяву від імені наглядача за збором мит Волинської землі Мартина Кобильського про відмову урядників Овруча та Житомира встановити в цих містах митниці, як того вимагав монарший лист, бо ці міста є “окраїнними” й тут “*нть с чого мита гвсдарьского брати*” [39, 113 – 114 (№ 84)]. А 5 лютого 1567 р. від імені того самого господарського дворянина Мартина Кобильського, було записано заяву про відмову кн. Костянтина Острозького дозволити встановлення королівських митниць для збору “нового” мита, запроваджененого ухвалою Берестейського сейму 1566 р., у Костянтинові та інших своїх володіннях, поки він особисто не зустрінеться з королем. Загалом же, як зазначають укладачі збірника, випадки відмови від встановлення державних митниць на території приватновласницьких поселень були непоодинокі [39, 120 – 121 (№ 91), 347 (коментар до № 91)]. Відповідь кн. Костянтина Острозького на офіційне рішення про влаштування митниць на території його володінь згадує в своїй монографії про українську шляхту Н.М. Яковенко, зазначаючи що й інші волинські князі середини XVII ст. далеко не завжди поводитися, як “вірні та шанобливі слуги короля” [41, 116, 110]. Як приклад, можна навести ще два випадки. У 1567 р. не вдалося відкрити комору в Корці, чому перешкодив князь Корецький, заявивши, що дозволить це лише після того, як панове рада дозволять заснувати комори у своїх маєтках. Того ж року перешкодив відкрити комору в Острозі шляхтич Ольбрахт Ласький [35, 130]².

Ще один документ цього виду містить повідомлення, користуючись сучасною термінологією, про порушення митних правил: виявлення луцькими митниками незадекларованого товару (1567 р.). Тут також згадується Жославська (Заславська) комора [39, 121

¹ Луцькі замкові книги були перейменовані на гродські після 9 вересня 1566 р. [34, 193 – 194].

² Ольбрахт Ласький, з 1565 р. серадзький воєвода, 12 квітня 1564 р. одружився з вдовою кн. Іллі Острозькою Беатою з Костельця. Після поділу у 1541 – 1542 рр. маєтків померлого у 1530 р кн. К.І. Острозького між його спадкоємцям, Острог з волостю було розділено між Беатою та її неповнолітньою донькою Гальшкою. 6 квітня 1565 р. Беата записала всі свої володіння чоловікові, після чого той позбувся дружини, ув'язнивши її в своєму родовому замку [38, 101 – 103].

(№ 92)]. Про втрати скарбниці через небажання турецьких купців возити товари усталеною дорогою через Луцьк йдеться в іншій заяві (1577 р.). Однак причиною цього стало не бажання уникнути сплати мита, а свавілля місцевого лендвійта [39, 167 – 168 (№ 128)]. Традиційніші причини припинення надходження прибутків чи зменшення митних зборів, якими були пошесть (“*повєтриє моро-воє*”) чи напад татар, знайшли відображення у заявах кременецького митника 1568 р. і писарів луцької митниці 1575 р. [39, 128, 159 (№ 98, 125)]. З іншого боку, навряд до поширених причин можна віднести випадок, зафіксований у заяві горохівського митника Нахіма (1614 р.). У ній йдеться про те, що місцевий бурмистр Хацко (Хацина) Уникифорович “*заказал и заборонил*” приїжджим прасолам¹ сплачувати цло (прикордонне мито) на Горохівському прикорморку [39, 255 (№ 189)].

Укладачі помістили у збірнику витяги з трьох добре відомих історикам джерел – ревізій Кременецького й Житомирського замків 1545 р. й державних замків 1552 р.² Перший фрагмент є скаргою кременецьких міщан про незаконне стягнення мита на ярмарках і торгах у приватних містечках Кременецького і Луцького повітів. У другому фрагменті йдеться про падіння торгової ролі Житомира, що відобразилося, зокрема, у зменшені плати за оренду митних зборів. Третій, найбільший, фрагмент містить важливу інформацію про види та розмір мита у Черкаському, Канівському, Київському, Остерському, Чорнобильському, Мозирському, Овруцькому, Житомирському, Вінницькому, Брацлавському та Луцькому замках [39, 70 – 71, 78 – 84 (№ 52, 53, 57)].

Генетично з попереднім видом пов’язаний ще один вид джерел. **Вирок** урядових ревізорів від 15 червня 1545 р. у справі за скаргою луцьких міщан про незаконне стягнення мита був двічі надрукований у другій половині ХІХ ст., проте самі видання на сьогодні є у книгозбірнях небагатьох міст. Тому, зважаючи на цю обставину й

¹ Прасол – дрібний торговець переважно в’яленою рибою і сіллю [36, 402].

² Детальний аналіз ревізій українських замків, відображених у книгах 561 і 563 Литовської метрики, та археографічних публікацій з неї див. [22, 27 – 32]. У 2005 р. В.М. Кравченко, який був одним з укладачів і коментаторів збірника “Торгівля на Україні”, здійснив видання 561 книги Литовської метрики з детальними передмовами та покажчиками [28].

на надзвичайно велике значення даного джерела для дослідження історії торгівлі та митних відносин, публікація його повного тексту в збірнику [39, 64 – 70 (№ 51)] є цілком виправданою й доречною. М.С. Грушевський писав про сорок пунктів незаконного стягнення мита на Волині. У даному документі відзначено: “*Всѣхъ тыхъ мѣсть, где мыто беруть, пятьдесят и семь, шкром гюдрьских и иныхъ мѣть головнейшихъ*” [8, 76; 39, с. 67 (№ 51)], – однак, чи у всіх п’ятдесяти семи мито стягувалось незаконно, з контексту незрозуміло.

Атестація надавалася власником товарів слугі, якому доручалося їх продати, для пред’явлення на цельних і митних коморах і прикоморках. Один такий документ (1630 р.) вміщено у збірнику [39, 294 (№ 216)]. Натомість інший вид, тісно пов’язаний з попереднім, – присяга – репрезентований десятьма документами (1636, 1639, 1642 рр. – по 1, 1640 р. – 3, 1646 р. – 4). Їх зміст аналогічний: підтвердження власності на товар [39, 305, 313 – 314, 318 – 322, 328, 334 – 335, 336 – 337 (№ 227, 234, 238 – 241, 246, 250, 252, 253)]. Це було обумовлено тим, що конституція 1496 р. закріпила право польської шляхти експортувати без сплати мита продукцію власного виробництва. З середини XVI ст. боротьбу за такі самі пільги розпочала шляхта Великого князівства Литовського. Після неодноразових звернень господар у 1559 р. дозволив “княжатам, панятам і всій шляхті” експортувати без сплати мита лісові товари власного виробництва і з власних маєтків, а також вирощене, а не куплене збіжжя й худобу. Обов’язковою умовою була присяга пана або його слуги на першій коморі, що товар вироблений чи вирощений у власному господарстві. Згодом це знайшло закріплення у 26-му артикулі I розділу Другого Литовського статуту. На коморах же запровадили складну процедуру розслідування, чи дійсно товар належав шляхтичу [11, 216 – 224].

Найбільшою кількістю (38) у збірнику представлені скарги. За походженням і за змістом їх можна розподілити на кілька груп.

П’ять з представлених у виданні скарг були подані митниками. Перша за часом (1563 р.) є скаргою справці мит Волинської землі Василя Загоровського про відмову кн. Овдотії Матвієвої Четвертенської спустити свій наплавний млин на р. Стирі під Четвертнею, внаслідок чого затонула ком’яга зі збіжжям і продовольством, транспортованими до Київського замку. Однак інформації про митні відносини даний документ не містить [39, 99 – 100 (№ 73)]. Дві

скарги були подані з приводу достатньо поширених на той час видів порушень: несплата мита (1569 р.) та об'їзд митниць (1617 р.) [39, 132, 260 (№ 101, 193)]. У 1587 р. володимирський митник скаржився на володимирського і берестейського владику Феодосія Лазовського про спроби стягати з приїжджих купців возове мито, належне державі [39, 214 (№ 152)]. За своїм формуляром скарги митників, у яких йдеться про певні порушення, відрізняються від заяв аналогічного змісту однією деталлю: перша у традиційній формулі нарації *“Приходили до мене (приходчи до мене, пришедши на вряд)... оповедаючи... иж деи”* містить вказівку *“оповедаючи на [ім'я особи, її посада чи рід занять]”* А найдетальнішою є добре відома історикам і краєзнавцям¹ саме завдяки збірнику *“Торгівля на Україні”* скарга митників Луцької комори Давида Марковича та Юзефа Якубовича *“с товарыши”* від 26 лютого 1565 р. на острозького купця Івана Плескача, який регулярно уникав сплати мита. Особливістю документа є те, що в ньому оповідується, як *“служебники промитні”*, дізнавшись про виїзд купця з Любліна, прагнули влаштувати засідку, однак тому вдалося її об'їхати. Тому митникам довелося організувати погоню (*“за ними гнали и по передместю искали”*), яка врешті закінчилася конфіскацією контрабандного товару (взяттям промита). У скарзі наведено детальний опис вилученого товару із зазначенням його кількості [39, 110 – 112 (№ 82)].

Скарги на дії митників стосувалися передусім випадків незаконного стягнення мита як на державних, так і на приватних митницях – 17 документів (1561, 1569, 1574, 1578, 1581, 1586, 1608, 1635, 1638, 1640, 1645 рр. – по 1, 1592, 1602, 1646 рр. – по 2) [39, 91 – 92, 132 – 133, 157 – 158, 168 – 170, 185 – 188, 210 – 211, 221 – 222, 226 – 227, 234 – 235, 245 – 247, 302 – 304, 309 – 310, 317 – 318, 324 – 325, 328 – 330, 331 – 334 (№ 64, 102, 123, 129, 137, 149, 159, 162, 170, 171, 181, 225, 231, 237, 243, 247, 249)]. У двох перших випадках мито було стягнуто попри наявність безмитного листа. Ще в одному документі (1603 р.) прасолами оскаржувалося незаконне примусове стягнення володимирськими митниками соляного мита, належного за королівським привілеєм Володимирській соборній капітулі [39, 236 – 237 (№ 173)].

¹ Даний документ неодноразово ставав предметом уваги дослідників. Його зміст у скороченому чи повнішому вигляді наводиться у низці публікацій [31, 42 – 45; 11, 212 – 213; 17, 55].

Дві скарги (1563, 1587 рр.) були подані з причини пограбування під приводом несплати мита [39, 102 – 103, 213 – 214 (№ 75, 151)].

У чотирьох скаргах (1564, 1569, 1573, 1646 рр.) йдеться про незаконну конфіскацію митниками товару. У першому випадку – за наявності квита [39, 105 – 107, 138 – 139, 153 – 155, 335 – 336 (№ 78, 107, 119, 251)]. У одному документі (1602 р.), згідно з класифікацією упорядників, зафіксовано скаргу купця щодо незаконного арешту привезеного на продаж товару. Зі змісту видно, що купець повідомив про безпідставне вилучення у нього квита, виданого на Виживському прикоморку Володимирської комори, з подальшим вилученням частини товару (*“бєзправнє взял и пограбил у мене скур юхтовых чирвоных пар чотыры”*) [39, 236 (№ 172)]. Даний документ, однак, не слід визначити як скаргу про незаконну конфіскацію товару за наявності квита, бо відсутній факт вилучення всього “промиченого” товару. Близька за змістом до перших чотирьох скарга 1561 р. про незаконну конфіскацію транспортних засобів (коней та возів), незважаючи на сплату мита [39, 92 – 93 (№ 65)].

У одній зі скарг (1627 р.) краківський купець повідомляв про опечатання його товарів і заборону до продажу в Луцьку внаслідок безпідставного звинувачення у зловмисному об’їзді Львівського складу [39, 280 – 281 (№ 206)].

Збірник містить одну скаргу (1569 р.), в якій зафіксовано вимогу з купця хабара за товари, які він провозив, незважаючи на наявність квита про сплачене мито, а також про збитки, заподіяні під час митного огляду [39, 135 (№ 105)].

У трьох скаргах (1561, 1562, 1569 рр.) йдеться про незаконне повторне стягнення мита. Якщо у двох останніх випадку факт мав місце на державних митницях (Луцькій та Володимирській коморах відповідно), то у першому, очевидно, говориться про приватне мито [39, 96, 98 134 – 135 (№ 68, 71, 104)]. Варто також відзначити, що митниця у Заславі (Жеславі) названа коморою, хоч дослідники відносять її до прикоморків [9, 535; 39, 343]. Проте і в згадуваній вище заяві луцьких митників, записаної до луцьких гродських книг 13 березня 1567 р., фігурує Жеславська комора [39, 121 (№ 92)]. До цієї ж групи належить скарга підданого володимирського замку Тимора Волковича від 25 листопада 1584 р., однак особливість ситуації полягала у тому, що повторне мито люблінський митник стя-

гнув за намовою володимирських купців і постраждалий скаржився саме на своїх земляків [39, 207 (№ 145)].

Урешті, останній документ цього виду відрізняється за змістом від усіх інших. 4 квітня 1567 р. колчинські селяни Петро і Федір Ханцевичі скаржилися на луцьких митників про порушення контракту на уступку їм права збору гончарного мита з жителів трьох сіл [39, 122 (№ 93)]. Під гончарним митом, очевидно, слід розуміти податок на гончарні вироби.

Наступні три види документів пов'язані з діяльністю судових органів.

Збірник містить сім **позовів**, тобто наказів урядовців обвинуваченим особам з'явитися у визначений час до суду (у всіх випадках – на рочки до Володимирського гродського суду). Шість із документів (1617 р. – 1, 1628 р. – 3, 1635 р. – 2) є позовами у справах за скаргами про незаконне стягнення мита [39, 261, 281 – 285, 301 – 302 (№ 194, 207 – 209, 223, 224)], а ще один (1605 р.) – у справі за скаргою про незаконну конфіскацію в рахунок мита [39, 238 – 239 (№ 175)]. Формуляр даного виду складається з інтитуляції, інскрипції, промульгації (“*Звѣрхностю его кр. мѣсти и владзою уряду моего старостинского приказую...*”), диспозиції та датування. Хоча О. Патяка зазначає, що якихось загальних вимог до його написання не існувало. “Позов виписував або судовий писар на підставі заяви позовника, або ж позовник писав його сам. Тоді він приносив його до гродського писаря, і той за спеціальну плату надавав цьому позову юридичної сили, поставивши під ним підпис і печатку. Пізніше Третій Статут 1588 р. ввів вимогу, щоб позов видавали тільки під печаткою воеводи чи судового старости, а не їх намісників.

У позові потрібно було вказати всі задіяні в процесі сторони, викласти претензії однієї сторони до іншої і вимогу з'явитися на найближче засідання суду” [32, 454 – 455].

Іншим видом судових документів є **свідчення возного** – дрібного судового урядника, судового виконавця. З часу поширення писаного права у Великому князівстві Литовському на підставі станових привілеїв (після Городельської унії 1413 р.) публічною функцією як господарських (великокнязівських), так і приватних (панських) урядів було надання власних слуг для забезпечення правових процедур. Зокрема, слуги замкових урядників надавалися стороні як офіційні свідки для запису правової дії до урядових книг. Такий офіційний урядовий свідок називався вижем, а його

свідчення, що заносилися до замкової книги “сознанєм вижовим” На відміну від уряду, як персонального привілею, виживство не закріплювалося за особою, як посада чи професія, а вважалося одно-разовим дорученням на певну справу. Інститутові вижа взагалі і його свідченням зокрема присвячено спеціальну розвідку В. Поліщука. З 1567 р. у Луцькому повіті було запроваджено уряд возного, поширений на землях Корони, який прийшов на зміну виживству (з середини березня до кінця року обидва інститути співіснували). Найзначнішою процедурою возного, згідно з Другим Литовським статутом, було вручення позову. “Вручення позову як виклик до суду можна вважати наріжним каменем вознівства, – вважає В. Полішук, – адже з цього розпочинався судовий процес” [33, с. 794; 34, с. 185 – 186, 189, 208].

Три із восьми вміщених у збірнику джерел цього виду є свідченнями возного про вручення позовів у справах за скаргами про незаконне стягнення мита (1630, 1636 рр.) [39, с. 290 – 291, 304 – 305 (№ 213, 226)] і у справі за скаргою про незаконну конфіскацію в рахунок мита (27 червня 1647 р.) [39, с. 337 – 338 (№ 254)], поданою раніше (25 серпня 1646 р.). Текст самої скарги також наведено у збірнику [39, с. 335 – 336 (№ 251)]. У останньому випадку маємо взаємопов’язані документи, що дає можливість порівняти їх зміст. Варто зазначити, що на практиці віднайти корпус джерел, які б повністю розкривали певну судову справу вдається вкрай рідко. Н. Старченко з цього приводу писала: “Вибудовування цілісної історії, навіть якщо йдеться лише про хід судового процесу, а не про реальний перебіг конфлікту, вкрай проблематичне, оскільки дослідник має справу переважно з фрагментами минулого: скаргами на насильство без подальшої фіксації перебігу конфлікту, окремими актами судового процесу без фіналу, записами про перенесення справи на полюбовний суд без інформації про саме приятельське єднання, апеляціями до короля чи трибуналу на декрети судів першої інстанції без їхніх рішень, врешті, декретами без свідчень про їхнє виконання, або ж записами про спротив сторони виконанню рішення суду без інформації про те, чим же в підсумку закінчилася справа” [37, с. 83].

У інших свідченнях возного йдеться про залагодження спору про несплату мита (1569 р.), про незаконне стягнення мита (1570 р. – 2 документа), щодо суперечки міщан з митниками про незаконне стягнення мита (1582 р.) [39, с. 139, 144 – 145, 147 – 148, 190 (№

108, 111, 113, 139)]. Цікаво, що у двох останніх документах фігурує аптекар Матис, причому він названий першим серед львівських купців. Ще один документ є свідченням возного про безмитне перевезення товарів під охоронною грамотою і під захистом (1573 р.) [39, с. 156 – 157 (№ 122)].

Збірник містить два судові листи (1499 р. – витяг, і 1558 р. – повний текст). Кожен такий документ є результатом розгляду скарги найвищою інстанцією – господарем. У першому великий князь литовський Олександр встановлював, що мають платити на користь воєводи купці й козаки, прибуваючи з товарами до Києва. Міщани ж мали в обов'язковому порядку сповіщати (“*обѣстити*”) воєводу про торговців, які зупинялися у них на постій [39, с. 44 – 45 (№ 33)]. До даного судового листа звертався у своїй студії, присвяченій боротьбі Києва за автономію (1926 р.), відомий український історик В. Щербина [40, с. 138]. А сучасна дослідниця Н. Білоус трактує документ від 14 травня 1499 р. як Уставну грамоту київському війтові та міщанам [2, с. 33 – 34].

Друге джерело вказаного виду є судовим листом Жигимонта Августа до капітули Віленського кафедрального собору св. Станіслава у справі за скаргою київських міщан про незаконне стягнення мита на Стрішенській церковній митниці, що була розташована на Дніпрі. З одного боку, правитель підтверджував надані раніше права киян торгувати на території Корони й Великого князівства Литовського без сплати мита. А з іншого боку, “*не хотечы пожитковъ костельныхъ уменьшывати*”, господар постановив, що київські купці мають давати мито у вказаному пункті від судна (ком'яги й полуком'яжка), йдучи в один бік. На зворотньому ж шляху стягувати з них мито заборонялось [39, с. 87 – 88 (№ 60)]. Тут ми бачимо ще один із випадків, коли на практиці відходили від “старини” [7, с. 417, 420, 422, 424, 429].

Укладачі помістили до збірника й фрагмент з єдиного літературного джерела – твору Михайла (Михалона) Литвина “Про звичаї татар, литовців і московитів”, який датують 1550 р. У контексті нашого дослідження слід назвати згадку про сплату в давніші часи мита на Таванській переправі й наявність тут у середині XVI ст. кам'яної склепінчастої споруди, яку торговці різних країн називали Вітовтовою банею, а також розповідали, що в ній жив відкупник великого князя литовського й збирав мито [39, с. 76 – 78 (№ 56)].

Як уже вище згадувалося, збірник містить ще одне нарративне джерело – лист колишнього берестейського митника Данька Єсковича до нового митника Міхеля Єзофовича від 18 листопада 1526 р. з інформацією про розміри митних зборів і напрямки торгових шляхів [39, с. 51 – 52 (№ 43)].

Підводячи підсумки слід відзначити, що у збірнику “Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина” представлений достатньо широкий спектр джерел з історії митних відносин, який дає можливість досліджувати різноманітні їх аспекти: нормативно-правове регулювання, виконання правових приписів та їх порушення, протидія останнім, діяльність митників, справочинство, фінансові надходження від митниць тощо. Безумовно, суттєву допомогу досліднику надають вміщені у додатках кваліфіковані коментарі, словник застарілих слів і юридичних термінів, метрологічно-нумізматичний словник, географічний покажчик тощо [39, с. 342 – 404].

Разом з тим, у хронологічному зрізі джерела різних видів представлені досить нерівномірно, що не дає можливості скласти цілісну картину системи митних відносин у певний час, а також ускладнює дослідження еволюції джерел одного виду. Для вирішення цих завдань, безперечно, необхідне залучення ширшого кола як опублікованих, так і архівних матеріалів.

Література:

1. Берковський В. – Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV – першій половині XVII ст. // Вісник Академії митної служби України. – 2006. – № 1. – С. 120 – 133.
2. Білоус Н. Київські війти XVI – першої половини XVII ст. // Київська старовина. – 2002. – № 3 (345). – С. 32 – 51.
3. Ващук Д. “Абыхмо деръжали ихъ подлѣ права ихъ земљи” (Населення Київщини та Волині і великокнязівська Влада в XV – XVI ст.). – К., 2009. – 320 с.
4. Ващук Д. “Старина” як інститут регулювання економічних відносин у Великому князівстві Литовському (кінець XV – перша третина XVI ст.) // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К, 2007. – С. 415 – 433.

5. Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 177 – 194.

6. Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / Sudarė Irena Valikonitė ir Lirija Steponavičienė. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – P. 84 – 98.

7. Ващук Д.П. Обласні привілеї Волині та Київщини: генеза і функціонування в другій половині XV – першій третині XVI ст. Автореф. ... канд. іст наук. – К., 2005. – 18 с.

8. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол. П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. –Т. 6. Житє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків. – 680 с.

9. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. I. – XVIII+807+CXII с.

10. Дячок О. Оренда митних зборів на українських землях Велико-го князівства Литовського (за матеріалами Литовської метрики) // III Міжнародний науковий Конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу” Луцьк, 17 – 19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. – Луцьк, 2007. – Т.1. – С. 228 – 231.

11. Дячок О. Регулювання митних відносин в Першому Литовському Статуті та боротьба шляхти за митні пільги // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / Sudarė Irena Valikonitė ir Lirija Steponavičienė. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – P. 208 – 225.

12. Дячок О.О. Історія митних відносин на українських землях середини XIV – середини XVII ст. (методологічні та джерелознавчі аспекти) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2003. – Ч. 1. – С. 130 – 134.

13. Дячок О.О. Методологічні та джерелознавчі аспекти історії митних відносин на українських землях середини XIV – XVII ст. // Митна політика в Україні. Історичні та правові аспекти проблеми: Зб. наук. праць пам'яті проф. Йосипа Леонідовича Рисіча. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 64 – 78.

14. Жеребцова Л. Історія митної справи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої на українських землях: методи дослідження // Наукові записки університету “Києво-Могилянська академія” – К., 2004. – Т. 27. Історичні науки. – С. 22 – 28.

15. Жеребцова Л. Класифікація джерел з історії митної організації на українських землях доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Український історичний збірник. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 416 – 433.

16. Жеребцова Л. Структура таможенної системи Великого князівства Литовського в концe XV – серединe XVI вв. / *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К., 2009. – Т. I. – С. 144 – 162.

17. Жеребцова Л.Ю. Організація митної служби Великого князівства Литовського наприкінці XV – в середині XVI ст. (дд 1569 р.) // *Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць / За ред. О.О. Дячка*. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 52 – 57.

18. Жеребцова Л.Ю. Орендні угоди та їх роль в управлінні митними округами на українських землях у кінці XV – другій половині XVI ст. // *Економічна безпека держави в умовах інтеграції до світового співтовариства: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2005. – С. 33 – 35.

19. Жеребцова Л.Ю. Суперечка між Острозькими та Заславськими з приводу острозького мита // *Історія торгівлі, податків та мита: Збірник наукових праць / За ред. О.О. Дячка*. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2009. – Вип. 2 (у друці).

20. Жеребцова Л.Ю. Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: Джерела і методи дослідження. Автореф. ...канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.

21. *Історія митної справи в Україні / За ред. П.В. Пашка, В.В. Ченцова*. – К: Знання, 2006. – 606 с.

22. Ковальський Н.П. Источники по истории Украины XVI - первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. Днепропетровск: ДГУ, 1979. - 74 с.

23. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI первой половины XVII в. - Днепропетровск: ДГУ, 1978. - Ч. 2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников: Учеб. пособ. по спецкурсу. - 114 с.

24. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI первой половины XVII в. - Днепропетровск: ДГУ, 1978. - Ч. 3. Характеристика публикаций на иностранных языках. - 95 с.

25. Ковальський Н.П. Методические указания и материалы к спецкурсу "Источниковедение истории Украины XVI - первой половины XVII в." - Днепропетровск: ДГУ, 1980. - 52 с.

26. Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг.: Учеб. пособ. – Днепропетровск: ДГУ, 1986. – 80 с.
27. Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569 – 1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог – Львів, 2002. – 304 с.
28. Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував Володимир Кравченко. – К., 2005. – 600 с.
29. Мыцьк Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 годов: Учеб. пособ. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – 80 с.
30. Павлов А. Литовський статут та Магдебурзьке право: їх роль у розвитку торгівлі і митної справи на Київщині (XV – XVII ст.) // Право України. – 2003. – № 10. – С. 144 – 148.
31. Панасенко О. Рівненщина. Сторінки минулого: Науково-популярний навчальний посібник. – Рівне, 2001. – 313 с.
32. Пятяка О. Ділова документація гродських судів України в другій половині XVI – на початку XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 448 – 458.
33. Поліщук В. Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалах луцьких замкових книг 1558 – 1657 рр.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 79 – 109.
34. Поліщук В. Запровадження уряду возного в Луцькому повіті у 1567 р. // Український археографічний щорічник. Нова Серія. – Вип. 7. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2002. – С. 185 – 215.
35. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI века. – К.: Наук. думка, 1989. – 232 с.
36. Словарь української мови / Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 3. О – П. – 516 с.
37. Старченко Н. Вбивство князів Четвертинських: судовий процес та замирення на Волині в кінці XVI ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 83 – 110.
38. Тесленко І. Боротьба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 3. – К., 2003 – С. 99 – 120.
39. Торгівля на Україні, XIV - середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко; Редкол.: М.Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. - К.: Наук. думка, 1990. - 408 с.
40. Щербина В. Боротьба Києва за автономію // Хроніка 2000. – К., 1998. – Вип. 27 – 28. – С. 134 – 157.

41. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Вид. 2-е, переглянуте і доп. – К.: Критика, 2008. – 472 с.

42. Яковенко Н.М. Від упорядників // Торгівля на Україні, XIV - середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко; Редкол.: М.Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. - К.: Наук. думка, 1990. - С. 9 -13.